

Over de betekenis van grenzen

*Toespraak van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken,
Ben Knapen, bij de opening van het VU-academisch jaar op 5
september te Amsterdam*

Mijnheer Smit, professor Bouter, dames en heren,

U hebt dit jaar gekozen voor een prikkelende invalshoek. In welke ruimte manifesteren wij ons? Waar liggen de grenzen, zijn er grenzen?

Ik wil dat doen aan de hand van iets heel triviaals, namelijk: landsgrenzen.

Waar houdt een land op en waar begint een ander land? Mij heeft het altijd mateloos gefascineerd. Ik laat eerlijk gezegd geen gelegenheid onbenut om landsgrenzen te ervaren. Hoe komen ze tot stand, waarom verlopen ze zoals ze verlopen en wat zegt dat?

Laat ik u meenemen naar een recente ervaring, de grensovergang van Goma in Kongo naar Gisenyi in Rwanda. Het is nog zo'n ouderwetse overgang, met een honderd of wat mysterieuze meters, genaamd niemandsland. Aan Congolese kant ligt rommel, de weg is er een intense aaneenschakeling van gaten en kuilen. Groepjes mensen staan en hangen of gaan elkaar te lijf.

En dan honderd meter verder: een schone, geasfalteerde straat, trottoir, huizen fris geschilderd, en zelfs de hagen

elegant geknipt en geschoren. Het contrast is fenomenaal en het is tegelijk een demonstratie. Rwanda, zo luidt de boodschap, heeft zijn zaakjes op orde. En Gisenyi levert ook een onuitgesproken commentaar en dat luidt: bij onze burens is het een rommeltje.

Grenzen markeren het verschil. Je ziet ook de uitkomst van het bureaucratische verschil. Wandel maar eens de weg over van Kerkrade naar Herzogenrath. Andere kozijnen, andere lateien, andere onderkeldering, andere meterkastjes. De invloed van de Technische Überwachungs Verein daar, de invloed van de Welstandscommissie hier.

Wie onvoorbereid en niets vermoedend de grens bij Zevenaar overrijdt en het dorpje Elten ingaat, kan in enorme verwarring worden gebracht. Daar zie je plotseling een stuk of vijftien van die onvervalste doorzonwoningen in een rijtje, zoals die in de Nederlandse wederopbouw na de oorlog bij bosjes verrezen en die je verder in de wereld nergens ziet. De verklaring van deze grensverwarring is overigens simpel: Elten was tussen 1945 en 1963 Nederlands grondgebied alvorens het weer terugging naar waar het volgens de dorpsbewoners thuishoort, namelijk Duitsland. De doorzonwoning dus als vingerafdruk van deze kant van de grens aan de andere kant ervan.

Bij grenzen kan het ook zijn als bij weefsels: waar het ophoudt, heb je rafelranden. Waar nog staatsgrenzen bestaan, heb je de klassieke smokkelaars, de semi-legale types. En waar grenzen officieel zijn verwijderd, heb je de restanten ervan. Zoals van die omgebouwde boerderijen waar een paar buizen met rood neon een beetje slonzig kond doen van erotische bestemmingen. Decennia lang zag je vanuit Antwerpen komend richting Breda vlak vóór de grens in het

weiland een grote kar staan met een pijl en een tekst Sauna Zundert. Ik zie het de laatste tijd niet meer, maar het paste in mijn beeld van de grens als sociale, culturele rafelrand. Als een oase van ogenschijnlijke anonimiteit. Aan de ene kant van de grens was je iemand, aan de andere kant was je niemand.

Dames en heren, tot nu toe heb ik het hier over grenzen als wat je in het Engels *border* zou noemen. Daar houdt iets op en begint wat anders.

Maar grenzen kunnen ook een heel andere betekenis krijgen. Het Amerikaanse Engels duidt dat ook preciezer en noemt dat *frontiers*. Dan hebben we het niet over de grens als afbakening maar als lokroep die als het ware schreeuwt om te worden verlegd. De frontier is een metafoor, een magneet voor dadendrang en vitaliteit. De grote Amerikaanse romanicus en historicus Frederick Jackson Turner gebruikte in zijn fameuze Turner-these de grens, de frontier, als symbool én bewijs van een eigen Amerikaanse identiteit, als het natievormende element bij uitstek. De voortdurende trek naar het Westen, de verovering van land, het avontuur, het talent tot eenzaamheid, het individualisme, de improvisatie - dit alles heeft Amerikaanse levenskracht gemaakt en het optimisme structuur gegeven. Zodoende bleven Amerikanen niet geëmigreerde Britten, zoals Australiërs of Canadezen, maar werden Amerikanen. Of zoals Turner het uitdrukte, “de frontier, de voortdurende grensverlegging westwaarts, heeft van Amerikanen mensen gemaakt die pragmatisch, nauwkeurig, weetgierig, individualistisch en vol rusteloze, nerveuze energie zitten”.

Natuurlijk, de Turner-these is in de vakwereld allang weer bijgezet in het graf van de eertijds veel belovende theorieën,

maar de frontier-metafoor en -mythe is gebleven. Bij alles wat Amerikanen doen gaat het om grensverlegging - een nieuw aangetreden president giet zijn ambities graag in vergezichten met new frontiers. Land van 'onbegrensde' mogelijkheden.

Precies omgekeerd is de Chinese symbolengeschiedenis. Een groter contrast met het begrip frontier dan de Chinese Muur is er niet. In plaats van voortdurende grensverlegging is de beroemde Muur bij uitstek het symbool van een harde, beschermende grens - vrij van rafelranden. Erbinnen heerst een dynastie die de rest van de wereld niet nodig heeft, c.q. zich bedreigd voelt. Dat was natuurlijk niet steeds zo. In onze Middeleeuwen was China een land met een frontier-mentaliteit. Meest illustere voorbeeld daarvan was de admiraal Zheng He. Maar zodra de Chinese dynastie zich bedreigd voelde, kroop het toch weer terug achter die Muur en verruilde de frontier-gedachte voor de radicale border-gedachte. Misschien is het wat dit betreft wel symbolisch dat China in 2005 een grote tentoonstelling wijdde uitgerekend aan admiraal Zheng He en dat zijn grensverleggende drang nu weer zo enthousiast in de schoolboeken wordt beschreven.

Grenzen zijn met andere woorden een prikkelende graadmeter voor collectief zelfvertrouwen - ze kunnen of fungeren als bescherming tegen een bedreigende buitenwereld of als magneet van avontuur en vitaliteit.

Maar over grenzen kun je natuurlijk ook heel anders redeneren. Minder geografisch en fysiek, meer als een zoektocht naar het culturele, mentale verschil. Jérôme Heldring bijvoorbeeld, heeft zich een leven lang laten inspireren door Carry van Bruggen en haar hegeliaanse denkwereld. Voor Carry van Bruggen was de enige bestaande

realiteit het contrast. “Zien we geen contrast dan onderscheiden we niet, dan zien we dus niets,” schrijft ze meteen na de Eerste Wereldoorlog in *Prometheus*. Distinctie, anders zijn dan anderen, is de voorwaarde voor ons zelfbehoud. Die distinctiedrang gecombineerd met een even diep gewortelde drang naar collectiviteit maakt dat je uiteenlopende collectiviteiten krijgt die niet anders kunnen dan zich van elkaar onderscheiden. Groepen van mensen kunnen dus slechts bestaan bij de gratie van het verschil. “Een wereldeenheid is ondenkbaar,” schrijft ze. Dat was in 1919 een actuele zinsnede, wanneer je bedenkt dat op hetzelfde moment elders werd gewerkt aan de Volkenbond.

Hier is de grens, de afgrenzing, de afzonderlijke identiteit van een collectief dus een existentiële voorwaarde voor het bestaan zelf. Zonder grens geen leven.

Een volle eeuw verder en midden in een ongekende globaliseringsgolf zien we hoe lastig zulke filosofische concepties van afgrenzing zijn geworden, ja hoe poreus de imaginaire grenzen van het verschil soms zijn. Loop een willekeurige galerie binnen en je kunt allang niet meer vaststellen of je werk van een Duitse, Britse, Franse, Spaanse, Amerikaanse kunstenaar ziet. Zelfs Chinese of Afrikaanse kunstenaars verraden zich vaak niet meer langs de identificatieroute van hun nationale of regionale herkomst. Wandel door een willekeurige winkelstraat in een willekeurige stad in de wereld en je zult niet meteen meer weten in welk land je bent, want Benetton is Benetton, Starbucks is Starbucks, H&M is H&M en Tommy Hilfiger is Tommy Hilfiger.

Anne Marie Slaughter, *Dean* op Princeton, heeft er zelfs een heuse theorie voor ontwikkeld. Zij heeft het over de

“desaggregated state”. Zij ziet grenzen steeds meer vervagen, ja staten zelf desaggregeren - als dat tenminste fatsoenlijk Nederlands is. Niet omdat regeringen zoiets zouden willen, maar gewoon omdat de communicatie, de economie, de cultuur zoiets afdwingen. De jam moet hier aan dezelfde voorschriften voldoen als in Italië, anders kun je niet exporteren en anders weten consumenten niet waar ze aan toe zijn. Rechtsregels moeten in diverse landen aan elkaar worden aangepast, anders loop je het risico hier in je recht te staan en in Brussel in je kraag te worden gepakt voor één en dezelfde handeling. Concurrentieregels, boekhoudregels, voetbalregels, songfestivalregels, dot.com-regels - je kunt het zo gek niet bedenken of het harmoniseert. Alleen zo houden we een actieradius die past bij het tempo en de noodzaak van onze tijd. Er is dientengevolge ook steeds minder verschil: vroeger had je in Nederland bromfietsen met ronde trappers, nu zijn bromfietsen in heel Europa hetzelfde. Vroeger had je in Frankrijk auto's met gele koplampen, nu zijn koplampen overal hetzelfde, vroeger kleepte de Nederlandse metroman zich anders dan de Franse, nu zie je het verschil niet, enzovoort enzovoort.

Het gaat zelfs nog verder: als de hele wereld parmaham lust, en de wettelijke eisen nauwkeurig zijn omschreven, kan het dus ook overal worden geproduceerd. Om dan toch wat authenticiteit en bescherming te bieden, knokken overheden voor de authentieke parmaham, afkomstig dus uit de buurt van Parma. Het verschil wordt een kwestie van *branding*, van merkbeleving, van emotionele authenticiteit, en minder van cultuurhistorische ontwikkelingen en hun inbedding in regio of natie.

Wat is het perspectief? De grenzeloze staat? Of een tegenbeweging van hernieuwde grenzen, van afgrenzing?

In het wetenschappelijke discours bestaat hierover een fel dispuut, maar van wetenschappelijke disputen weet u meer dan ik, dus laat ik het daar hier verder niet over hebben.

Laat ik alleen op een risico wijzen en dat is dat mensen in hun onzekerheid en vaag gevoel van bedreigd-zijn terugkruipen in hun schulp. Die schulp is een wereld van fragmentatie en *identity politics*. Het betekent een herwaardering van groepsidentiteiten en het trekken van grenzen langs de lijnen van identiteit - dat kan religieuze identiteit zijn, etnische identiteit en waar de dingen samenvallen in sommige gevallen nationale identiteit. Het leidt tot fragmentatie, polarisatie, tot nationalistisch getint populisme. In gebieden met niet uitgekristalliseerde natievorming leidt het veelal tot burgeroorlog en falende staten. Van dit laatste zijn we in zo'n 25 landen van de wereld op dit moment getuige, en het zijn dan ook niet toevallig de armste en meest tragische landen.

Dames en heren, het spanningsveld van Grenzen versus Grenzenloosheid manifesteert zich ook intens hier bij ons, binnen de Europese Unie. En staat u mij toe dat ik ook al vanwege mijn portefeuille daar nader bij stil sta. Europese integratie begon ooit symbolisch met Franse en Duitse jongeren die na de oorlog de slagbomen tussen hun beider landen uit constructief protest naar beneden haalden. *Nie wieder Krieg* en Weg met het Nationalisme kreeg een vertaling in een groot programma van integratie. Dat het met het slopen van slagbomen begon was ook geen toeval: de slagboom illustreert immers ook fysiek de afbakening van het begrip soevereiniteit. Aan deze kant van de streep ligt fysiek

de macht bij staat A, aan de andere kant bij staat B. Die scheidslijn is van een digitale ondubbelzinnigheid.

Dwars door zulke grenzen heen begon het integratieproject vervolgens te lopen.

Een halve eeuw later is dat proces inmiddels zover voortgeschreden dat het al lang geen eliteproject meer is. Europa staat bij iedereen op de stoep, of zit in ieders portemonnee. We worstelen ermee, tot aan het neurotische toe. Enerzijds zijn we gehouden voor een goed functionerende Unie bevoegdheden van Brussel aan te scherpen - bijvoorbeeld bij het nieuwe Stabiliteitspact. Anderzijds reageren we angstvallig op alles wat oogt naar vermindering van nationale soevereiniteit. Het complexe, lastig precies te definiëren begrip 'soevereiniteit' is zelfs gepromoveerd tot een politiek trefwoord van de eerste orde. Het wordt veelal gebruikt met het werkwoord 'inleveren', en dat scheidt onbehagen, soms regelrechte weerzin en in elk geval een gevoel van bedreiging. Met het begrip 'soevereiniteit' willen we een grens kunnen trekken: tot hier en niet verder. Natuurlijk bevat het idee van zo'n opnieuw te trekken grens elementen van zelfbedrog. Neem de euro. Vroeger hadden we de gulden en waren we baas in eigen huis, zo hoor je soms. In werkelijkheid waren we natuurlijk één-op-één gekoppeld aan de D-mark en daar hadden we niets over te zeggen. Nu praten we in Frankfurt mee. Je zou dus kunnen zeggen dat onze soevereiniteit geringer is, maar onze handelingsvaardigheid groter. Of neem twee landen die bewust geen lid zijn van de Europese Unie, Zwitserland en Noorwegen. Die landen nemen keurig praktisch alle Brusselse richtlijnen over, ze doen mee met Schengen. Ook hun grenspalen zijn dus verwijderd. Waarom? Omdat ze menen anders niet te kunnen functioneren. Ze zitten dus met

huid en haar in Europa, hun afgrenzing is betrekkelijk. Hun soevereiniteit is enerzijds absoluut, anderzijds zo betrekkelijk als hun grens.

Sprekend over grenzen moet je constateren dat we in Europa meer en meer een gezamenlijke buitengrens hebben en steeds minder binnengrenzen. Voorbij alle gepassioneerde eurofilie van de jaren zestig en zeventig, en voorbij alle luidruchtige euroscepsis van de laatste jaren, is het goed deze werkelijkheid te blijven zien. Wij wonen, werken en leven in Europa en dus hebben ook wij de dure plicht Europa weerbaar, werkbaar en leefbaar te houden. Daar hoort af en toe duw- en trekwerk bij, maar ook geven en nemen, en onderling respect.

Hoewel ik me zo beschouwd werkelijk Europeaan voel, ben ik tegelijkertijd van mening dat we over die angst voor het onbegrensde Europa ook niet lichtvaardig moeten denken. De soevereiniteit van de natiestaat binnen herkenbare landsgrenzen creëert immers ook het ethos dat nodig is voor opofferingsgezindheid. Dus ook voor solidariteit. Het kenmerk van een functionerende staat is dat het landsbestuur via belastingen middelen aan burgers kan onttrekken en die voor collectieve doeleinden kan aanwenden, zo zei Thomas Jefferson het ooit treffend. Dat ethos is een waardevol en zorgvuldig te koesteren goed. Een Europa waarin niet de lidstaten, maar de Unie de uiteindelijke soeverein is en in de geest van Jefferson over belastingen en verdeling gaat, vergt een mate van doorleefde lotsverbondenheid die de spankracht van Europa zeker nu verre te boven gaat. En dat wordt met de voortdurende uitbreidingen ook eerder lastiger dan gemakkelijker. Naar mijn mening gaan het Europese

parlement en de Europese Commissie erg lichtvaardig om met dit risico.

Ik heb er dan ook niet zoveel moeite mee om met de essayist Bas Heyne vast te stellen dat we een idee van Nederland in een versplinterde wereld nodig hebben, een verhaal dat het belang van eigen cultuur en geschiedenis erkent. Zolang het maar niet vervalt in claustrofobisch nationalisme, want dat is niet van deze tijd, miskent de grenzeloze werkelijkheid, maakt intolerant, schaadt ons belang, en je bouwt er verder ook niets mee op wat de moeite van het behouden waard is.

Als het om Europa gaat constateer ik dus: te veel Europa vervreemdt, te weinig werkt niet.

Het zou goed zijn het debat daarover zo open en onverkrampt mogelijk te voeren. We hoeven niet steeds als door een hond gebeten te reageren wanneer een situatie aanleiding geeft tot aanscherping van Europese bevoegdheden, we moeten er geen taboe van maken.

In de eurozone staan we nu op een punt dat we of een stevige stap voorwaarts zetten of ons door de omstandigheden in de hoek laten drukken. Ik kies voor het eerste. Voor Nederland is een stabiele euro cruciaal. Daar hangen banen vanaf, daar hangen pensioenen vanaf. Zeker is dat er voor een stabiele euro dingen moeten veranderen. Maar als we willen dat de afspraken uit bijvoorbeeld het Stabiliteits- en Groeipact worden nagekomen, en dat willen we, dan moeten we ook de consequenties aanvaarden. De euro heeft onafhankelijk gezag met tanden nodig.

Omgekeerd ben je ook geen anti-Europeaan wanneer je soms in Brussel een grens trekt. Voorbij de eurofilie van weleer en

het Euro-chagrijn van recentere datum is het onze dure plicht, en moet het ook onze ambitie zijn iets goeds te maken van dit deel van de wereld waar wij wonen, leven en werken. Dat is Europees belang en dat is ons belang in Europa.

Dames en Heren, Uw universiteit heeft gekozen voor het motto Grenzeloos Presteren. Dat is een mooi onderwerp - intellectueel, historisch, politiek, maatschappelijk. Ik hoop u bij wijze van aftrap een paar gedachten te hebben meegegeven om het academisch jaar te beginnen. Beschouw de grens niet als een border, maar als een frontier. Beschouw Europa als uw biotoop, want alleen excelleren in Nederland is mooi, maar niet genoeg.

Ik wens u daarbij veel succes.